

Z HISTORIE PSYCHOLOGIE

PhDr. JOSEF STAVĚL 1901 — 1986

„Nejkrásnější pocity vyplývají ze záhad. Jsou to pocity, které stojí u kolébky skutečného umění a skutečné vědy“

A. Einstein

V tomto roce uplynulo 90 let od narození jednoho ze zakladatelů československé psychologie, prof. PhDr. Josefa Stavěla. Byl jedním z první kohorty psychologů, kteří ve 20. létech v nezmapovaném terénu vytyčovali stezky, které nasměrovaly mnohé z nás. Stopy jeho práce nalezneme v Praze i v Bratislavě. Při vzpomínce na jeho životní osud bude snad užitečné použít i jeho vlastní slova z neuveřejněných vzpomínek. Dýchne z nich duch doby a přiblíží nám pracovní podmínky a způsob myšlení našich předchůdců i nenapodobitelný Stavělův sloh — přesný a do posledního slova domyšlený.

Narodil se 12. 3. 1901 ve Znojmě jako druhé dítě v rodině právnícké. Rodné město dovedl detailně popsat, ale nikdy se tam nevrátil, aby dětské vzpomínky nepřekryla změněná situace. Maturoval na gymnáziu v Moravských Budějovicích. Publikoval v tehdy známém Studentském časopise, kde získal i středoškolskou literární cenu, ochotničil a v hudbě se vzdělával s pozdějším dirigentem Z. Chalabalou. Na filozofickou fakultu do Prahy ho vedly jeho zájmy filozofické i literární; stýkal se s řadou mladých tvůrců a řadu večerů prochodil po Praze s Jiřím Wolkerem. Systematicky se zabýval psychologií, i když naděje na praktické uplatnění byla více než problematická.

Doktorát získal Stavěl r. 1924 a vzpomínal na tuto dobu: „Tématem mé disertační práce byl Problém dresury. Volil jsem jej pod vlivem Bühlerovy teorie duševního vývoje, charakterisované mimo jiné rozlišováním tří jeho stadií (instinkt — dresura — inteligence). V době, kdy jsem se zabýval touto problematikou a topil se, jak tomu v podobné situaci bývá, v příslušné literatuře, jsem prováděl, abych neztratil vztah k realitě, experimentální pozorování na čerstvě vylíhnutých kuřátkách. Laboratoř, vybavená už natolik, aby se v ní daly dělat experimenty tohoto druhu, na filosofické fakultě tehdy ovšem ještě neexistovala. Musel jsem proto pracovat s pokusným „materiálem“ ve svém studentském bytě. Dovezl jsem si několik právě vylíhnutých kuřátek z Hodkoviček u Prahy, kde měl známý vinohradský podnik „Beránek“ exposituru, vybavenou také umělou líhni. Choval jsem je ve zvláštní krabici a experimenty konal většinou na podlaze. Rozumí se, že kuřátka díky procesu, který později Lorenz nazval „Prägung“, běhala za mou rukou coby kvočnou a byla na mé imágo brzy zvyklá tak, že jsem mohl některé pokusy konat na svém psacím stole a na jeho desce je nechat volně pobíhat.“ Kdo z nás by se asi dnes pustil do podobné práce — a přitom pozoroval jev, který byl systematicky popsán jako mimořádný objev až o nějakých 10 let později?

Po dosažení doktorátu pracoval Stavěl v podstatě voluntérsky v tehdejší „Ústředí poraden“, které se zabývalo výběrem 14letých hochů pro různá řemesla. Po odchodu prof. V. Forstera a dr. Váni z Psychotechnického ústavu Masarykovy akademie práce nastupuje na jejich místo; ředitelem se stal ing. Lerš. Stavěl jej charakterizuje takto: „Školeným psychologem nebyl. Jako technika jej zajímala racionalizace práce, která tehdy přicházela do módy. Součástí této problematiky byla i psychotechnika, zajímala jej proto také ona.“ Práce v ústavu dr. Stavěla zajímala a těšila. Zabýval se hlavně výběrem strojívuvců a jedinců z dalších profesí. Zavedl psychotechnické zkoušky kandidátů pražské konzervatoře (používal Seashorovy testy elementárních komponent hudebního talentu). V r. 1928 vzniká v Bratislavě paralelní Psychotechnický ústav a dr. Stavěl je delegován, aby jej řídil.

Své pojetí práce formuloval Stavěl ve dvou člancích v časopise „Hospodářské rozhledy“ (1928). Z nich vyjímám: „Hlavní úkol psychotechniky dlužno spatřovati v plánovitém, sociálně orientovaném včleňování jednotlivců do pracující společnosti v souladu s jejich individuálními duševními dispozicemi a v zájmu hospodářského života jako celku. Rozumí se, že tohoto souladu má být docíleno aplikací psychologických metod, především psychodiagnostických, jimiž by tyto duševní dispozice byly zjištěny. Zejména pak zdůrazňují, že tento úkol by nemohl být uspokojivě splněn mechanickou aplikací metod, převzatých odjinud. Nutno vypracovat“

vat metody, které by odpovídaly svérázu zdejšího, tj. slovenského obyvatelstva, jeho zvláštnostem, determinovaným specifickými podmínkami, v nichž vyrůstá a žije.“ Co k tomu asi řeknou dnešní překladatelé a uživatelé psychodiagnostických metod?

A na jiném místě čteme: „Proto podle mého názoru by měl být založen v Bratislavě vědecký ústav velkorysého programu, který by nejprve opatřil vědecký základ pro praktickou činnost, který by sice nesloužil praktickým cílům ihned, ale za to později by jim sloužil dobře. Buď takový ústav anebo raději žádný... Vědecko-výzkumná práce je tedy předběžně jediným a naprosto potřebným úkolem, kterým by se měl Psychotechnický ústav zprvu zabývat. Konkrétní praktické úkoly se musí vyvinout právě z něj a na jeho základě, čili z hlubšího psychologického proniknutí do slovenských poměrů. Jsem přesvědčený, že jedině takový vědecký ústav by byl skutečně praktický.“

V roce 1936 se Stavěl habilitoval na bratislavské univerzitě svým spisem „Hlad — příspěvek k analýze pudu.“ Vytvořil na svou dobu nejen jedinečné dílo, ale zároveň v řadě aspektů předběhl světovou vědu jak v kritice některých pojmů, tak v pozitivní formulaci otevřených problémů. Zmíňme se alespoň o Stavělově zdůvodnění strukturovanosti motivace a její hierarchie proti ještě dodnes mnohdy tradovanému pojetí pudu jako unitární jednotce, jak ji nacházíme ve většině učebnic motivace. Patří sem rozpracování složitého přediva alimentárního chování, včetně souvislosti i s chováním sociálním. Výzkum speciálních hladů jako motivačních jevů se ve světové literatuře začíná objevovat a zkoumat ve větší míře teprve v 70. letech — a Stavěl se jimi zabýval o 40 let dříve.

V předmluvě k této monografii formuloval Stavěl svá východiska k metodám psychologického výzkumu. „Metodologicky vycházím z předpokladu, že skutečnost, k níž je poukazováno pojmem pud nebo instinkt výživy, možno poznati pouze jen vzájemnou kombinací metod a poznávacích hledisek. Jest třeba studovati zážitkový aspekt této skutečnosti, jest třeba studovati její vnější aspekt, tj. alimentární chování, hlavně ovšem jeho primární, kongenitální formy, jest dále třeba studovati jednak somatické pozadí tohoto prožívání a chování, tedy vztahy psychosomatické, jednak pozadí sociální, tedy sociálně psychologické vztahy. Soudím, že jen tunelováním ze všech těchto stran lze se blížiti poznání dotyčných struktur v jejich dynamické výstavbě, složité vrstevnatosti a celistvosti. Snahu po záměrné syntéze metod, které byly v poslední době některými směry v psychologii vytyčovány jako nesmiřitelné protivy, nepovažuji za eklekticismus, nýbrž za nutnost, která je diktována zvláštní povahou předmětu psychologie.“

Zmíněná východiska ve Stavělově monografii skutečně najdeme — jemnou analýzu vlastních pocitů při hladovění i při žízni, poznatky o stadiích hladu, o hladech speciálních a o apetitu, rozbor poznatků o psychosomatických vztazích při hladu i apetitu (počítaje v to i kritický rozbor pokusů Pavlova), problematiku hladovění v souvislosti s různými stránkami duševního života a konečně též poznatky o alimentárním cyklu a motivaci vztahu k potravě. Vše je dokládáno literárně, a to vždy se značnou kritičností. Již z tohoto důvodu je četba Stavělovy monografie dodnes didakticky nesmírně poučná.

V Bratislavě zahájil Stavěl i dlouholeté studie detailního rozboru instinktivního chování. Pracoval s klasickým představitelem instinktivního chování — s larvou mravkolva obecného. A opět experimentoval doma. „Experimentální pozorování jsem konal v pokojíčku pro služku, který patřil k příslušenství mého tehdejšího bytu, a který jsem zařídil na fotografickou laboratoř. Pozorování pohltilo mnoho času, do velké míry také nočního, vlastně půlnočního, protože v podmínkách, za nichž jsem pozorování prováděl, byly larvy ke konstrukční aktivitě, která mne zajímala především, nejpohotovější právě po půlnoci v době největšího ticha.“

Rozsáhlý protokolární a fotografický materiál Stavěl zpracovával po mnoho let a vytvořil rozsáhlou monografii s desítkami unikátních fotografií různých forem konstruktivní aktivity za různých experimentálních podmínek a zároveň i se širším výkladem teorie instinktivního chování. Jeho detailní a materiálem doložená koncepce byla zaměřena proti mechanickému pojetí instinktu jakožto pevného řetězce reflexů a zdůrazňovala plastičnost a přizpůsobivost instinktivních aktivit k proměnlivým podmínkám okolí. Monografie bohužel zůstala v rukopise. Stavěl nebyl dobře zapsán u vrchnosti a Nakladatelství ČSAV ji odmítlo. Pouze malá část vyšla časopi-secky. V paměti jeho žáků však jsou zachyceny jeho vysokoškolské přednášky, ve

kterých svůj výklad o plasticitě instinktivních aktivit demonstroval právě na svém původním materiálu.

Návštěva prezidenta Masaryka v Psychotechnickém ústavu Masarykovy akademie práce (pravděpodobně v r. 1927). Na snímku zprava: ing. Lers, ředitel ústavu, Masaryk, Stavěl (v bílém plášti), ostatní — pravděpodobně členové prezidentova doprovodu.

V roce 1939 se Stavěl vrací do Prahy a pracuje v Ústavu lidské práce. Zdůrazňoval a v praxi prosazoval zásadu, že psychologické poznání jedince může být založeno pouze na kombinaci různých metod a že tedy psychodiagnostika nemůže být jiná než multidimensionální. Věnoval značné úsilí konstrukci psychometricky ověřených testů, ale zdůrazňoval opětovaně, že jsou v nich skryta mnohá rizika, která je třeba překonávat jejich kontrolou a ověřováním pomocí jiných metod. Toto varování je dodnes aktuální — snad dnes ještě více než před 50 léty. Ukázkou promyšlené kombinace kvantitativních technik zkoumání s jemnou kvalitativní analýzou získaných dat byly Stavělovy studie o lidských zájmech.

Po válce se Stavěl stává profesorem teoretické a obecné psychologie a zahajuje cyklus přednášek. Byly vždy pečlivě připraveny, opřeny o kritický rozbor rozsáhlé literatury a podány přesným a vytríbeným jazykem. Byla to škola kritického myšlení, jasného formulování problémů v celé složitosti a patřičné zdrženlivosti ve vyvozování neúměrně generalizovaných obecných závěrů. Odmítal v 50. letech učit podle různých „Těplovů a Smirnovů“ a jeho kritické glosy k těmto učebnicím byly většinou zcela zdrcující.

Do důchodu odešel předčasně — někdy kolem roku 1961. Bylo to zčásti z důvodů zdravotních, ale v pozadí byl tlak politický. Psychologie však zůstala jeho velkou láskou. Vydal ještě Antickou psychologii a dokázal myšlenky starověkých autorů přenášet i do dnešní psychologie. Studoval současnou literaturu a neustále se zajímal o etologii. Sledoval ve vídeňském rozhlase cykly přednášek Lorenze, kterého

vzal ke stáru na milost, i jiných autorů, ale většinou u něj převládala skepse. Soudil, že moderní psychologické literaturě chybí důkladná teoretická orientace.

Jeho druhým zájmem byla hudba. Vytříbený hudební smysl, zkušenost aktivního houslisty, sbírka gramofonových desek a systematické sledování rozhlasových koncertů v nočních hodinách mu poskytovaly útěchu i v obtížných situacích. I zde se prosazoval jeho psychologický zájem. Sledoval nahrávky stejné skladby různými interprety a jemnou psychologickou analýzou jejich pojetí skladby se snažil proniknout k pochopení jejich osobnosti.

Dílo profesora Stavěla nebylo rozsáhlé, ale působilo vždy jako výzva — k následování či k polemice, byť i se smeknutým kloboukem v ruce. Mnozí z mé generace patří k Stavělovým žákům. Nebyla to škola podle jména, ale podle stylu práce. Nevycházeli jsme ze stejných východisek, neřešili stejné problémy ani nevolili stejné metody, ale učili jsme se kritickému myšlení, přesnému vyjadřování, chápání složitosti psychologické problematiky a vědomí, že jakékoliv zjednodušení i rutinerství povede na scestí. Za tuto zkušenost mu zůstáváme i dnes vděční.

Ale přece se vtírá otázka. Stavěl mnohokrát předstihl svou dobu. O 10 let předstihl Lorenze v popisu etologického pojmu vtíštění. V Hladu předstihl problematiku o 30 i více let jak v kritice některých pojmů, tak v pozitivní formulaci otevřených problémů. Jeho úvahy o komplexnosti psychodiagnostických postupů se prosadily pod heslem multidimensionální diagnostiky až mnohem později. A přece — kdo si tyto skutečnosti u nás uvědomil? Co chybělo k tomu, aby se Stavělovo jméno stalo světovým? Snad někdy malé poměry, snad nedostatek kontaktů se světem, snad válka, která zbrzdila rozběh celé generace, snad nedostatek důvěry ve vědu malého národa, snad i malá motivace publikovat a snad i nesmírná kritičnost k sobě (ale i k jiným autoritám). Snad zde plyne další poučení: potřebujeme více sebevědomí při hledání cest, jak alespoň v některých tematických okruzích konkurovat světové vědě. Snad návrat do Evropy nebude jen nápodobou, ale prosazením našich zkušeností a výsledků.

Stavělov život se uzavřel před 5 léty. V mnohém byl nenapodobitelný, ale v mnohém je stále inspirativní. Přál bych si, aby u něj hledala poučení i generace, která se s ním osobně nesetkala. Rozhlédneme-li se, kde všude se dnes u nás psychologie uplatňuje, najdeme tam stopy Stavělovy i stopy jeho druhů z generace otců — zakladatelů.

V. Břicháček

(Použit text z nekrologu uveřejněného v Bulletinu Psychológ v Československu, 1987, 1, 55—62.)